Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы Философия институтуна жана Ж. Баласагын атыидагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык), маданият таануу жана искусство таануу боюнча кандидаттык диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңешине философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн Алымкулов Замирбек Аманбековичтин 09.00.03-философиянын тарыхы адистиги боюнча жазылган «Перипатетикалык этика: теизм менен натурфилософиянын синтези» аттуу докторлук диссертациясына расмий оппонент, философия илимдеринин доктору, профессор Джусупбеков Азизбек Кылычбековичтин

ПИКИРИ

1. Изилдөөнүн актуалдуулугу

Этика моралдык аң-сезимдин императиви катары алиге чейин илимий-теориялык жактан толук адекваттуу аңадала элек өтө татаал тармак. Адеп-ахлакты аңтарып, терең изилдеген И. Кант эки пардигмага - "асмандагы жылдыздарга", андан кийин адамдардын жандүйнөсүндөгү "моралдык мыйзамдарга" таң калгандыгын баса белгилеп, адам баласын табийгый мейкиндиктен (айбантектен) нарк-насил "алып чыкканын" таасын белгилейт. Табийгый жол менен калыптанган жупуну коомдошкон "үйүрлүк стихиянын" коомдук жүрүм-турумга айланышы этикалык түшүнүк-түшүнүмдөрдүн жөнөкөйдөн татаалга карай өнүгүшү түздөн-түз байланыштуу. Коом менен кошо жаралган этикалык канондор тарыхый өнүгүүнүн ар бир "айлампасында" өзгөчө мааниге ээ болуп келгендиги талашсыз. Азыркы, аалмадашуу процесси менен жаңы технологиялык долбоорлор күч алган учурда моралдык аңсезимдин ички логикасы – жамандык менен жакшылыктын, абийир менен абийирсиздиктин чыңалган айкалышы ого бетер курчуп келет. Учурда коомдогу адамдын

Диссертациялык Кеңеш Д 09.22.657
Кирүү 04-8/126
Чыгуу
ОК колу
«18» 03 2024 ж.

жашоосун аныктап турган социалдык-экономикалык, руханий чөйрөлөр фундаменталдык өзгөрүүлөрдүн айлампасына кирип, ааламдашуунун алкагында жалпы калыпка салынып, салттуу социалдык болмушту чубап, тарыхый келечекти тунгуюкка салууда. Экономикалык, материалдык чөйрөлөрдө интеграциянын жүрүшү колдоого алынып, коюлган маселелердин окшоштугу, бирдей чечилиши анын окшошпогон ажырымдык элементтеринен жогору туруп көйгөй жараткан деле жок. Ал эми, адамзаттын рухий жашоосу түрдүү маданий салт, адат, адеп менен айырмаланып, өтүп жаткан процесстерге суроолорду коюуда. Мындай жагдай коомдук аң-сезимди башкы ролго чыгарып социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдү тартипке салууну талап кылып, ааламдашуунун чакырыктарына туруштук берип, укугун коргоодо. Азыркы мезгилде дүйнөлүк коомчулукта, дүйнөнүн туруктуулугу жана ырааттуу өнүгүүсү адат, маданият, жашоо-тиричиликтин көп түрдүүлүгүн сактап калуу менен байланыштуу, деген пикир айтылып келет. Демек, “түрдүүлүктүн биримдиги” негизинде адамзаттын болмушунун рухий-адептик идеалы калыптанып атканы талашсыз. Мындай ой жүрүштүн өнүгүүсүндө адептик-этикалык маселелердин табиятына, башаттарына көнүл буруу, белгилүү денгелде актуалдуу. Тарыхый-философиялык өнүгүүдө жашоо үчүн күрөшүү эрки, инстинкт тегиздигинен эс тутумга өтүп, ички өнүгүүсүнөн улам реконструкцияланып ойломдук негизде баалулук катары калыптанып, адептин алгачкы мифтик, космогониялык, натурфилософиялык, теистик формаларына айланган. Ал формалар - моралдык түшүнүктөр, социоэтикалык парадигмалар философиянын тарыхында, этикалык теорияларда чагылдырылган. Калыптанган түшүнүктөрдүн татаал чиеленген табиятын илимий-теориялык ойломдон өткөрүп, аныктоо өзү зарылдык. Философиянын тарыхында аныкталган моралдык категориялар, принцип, парадигмалардын конкреттүү формалары жөнөкөйдөн татаалга карай калыптанып өнүгүп келген. Өзгөчө биз иликтеп аткан мифологиядагы моралдын архетиптери жана орто кылымдагы чыгыш перипатетикалык ойчулдардын

“диний адеп менен моралдын тиешелүүлүгү” биримдик принцибинен синтезделген таалиматындагы диний - этикалык категориялары толук тактала электиги изилдөөнүн актуалдуулугун шарттап, илимий иштин өзөктүк сабын түзөт. Жогоруда учкай белгиленген жагдайлар моралдык аң сезимдин баштапкы, анын теги менен байланшыкан маселе – миф менен натурфилософиянын өз ара карым-катнашын, омоктуу чыгыш ойчулдары Аль-Фараби, Ар-Рази жана Ибн Синанын этикалык концепцияларын компаративдик нукта, теизм менен натурфилософиянын синтези катары изилдөөнүн илимий зарылдыгын – актуалдуулугун негиздеп турат.

2. Диссертациянын илимий жоболорунун, жыйынтыктарынын жана сунуштарынын негизделиш даражасы

Илимий изилдөөнүн концептуалдык табиятын аныктаган диссертациялык теманын ички, имманенттүү логикасына ылайык натурфилософия менен теизмдин дал келген жана дал келбеген айкалышын, Аь-Фараби, Ар-Рази, Ибн Синанын “синтездик” мүнөздөгү моралдык концепттерин компаративдик нукта (салыштырып) изилдөө - иштин негизги **максаты**.

Коюлган **максатка ылайык** төмөндөгүдөй милдеттерди чечүү белгиленген:

1. Теги бир, бирок маани-мазмуну боюнча айрымаланган диний түшүнүк менен натурфилософиялык доктринанын бирин-бири төгүндөп, бирине-бири “таянган” айкалышын карама-каршылыктын синтези жана протоморалдык аң-сезимдин формасы катары талдап, этикалык парадигманын гензисине саресеп салуу;

2. Протоморалдык аң-сезимдин мазмун-формалык уютуксун түзгөн архетиптик кубулуштардын эволюциясын иликтеп, алардын тарыхый-логикалык “кыймылын” аныктап, кандайча императивдик мүнөзгө ээ болгондугун, мазмундук тилкесинин жаңы тепкичке трансформацияландыгын тастыктоо;

3. Мифологиялык, мифоэпикалык, диний этикалык ченемдердин турмуштук тажрыйбаларды жалпылоонун натыйжасында түшүнүк формаларына айланышын конкреттүүлкүтүн абстракциясы катары карап, алардын категориялык белгилерин аныктоо;

4. Батыш философтору тарабынан үстүртөн, жаңылыш жөн гана комментаторлук катары бааланып келген орто кылымдардагы чыгыш филофиясын концептуалдык өзгөчөлүгүнө токтолуп, алардын теисттик, натурфилософиялык мүнөздөгү этикалык таалиматтарындагы моралдык түшүнүктөрдү принциптерди анализдөө, алардын окууларындагы этикалык жалпылыктарды жана жекеликтерди аныктоо;

5. Оригиналдуу философиялык эмгектеринин натыйжасында "экинчи Аристотель" деген ыйык наамга ээ болгон, орто кылымдагы перипатетикалык этиканы негиздеген Аль Фарабинин адеп-ахлактык системасын, андагы моралдык түшүнүктөрдүн тутуму аркылуу иликтеп, "фарабилик этика" менен "аристотелдик этиканын" айрымалуу жалпылыктарын тактоо; "фарабилик моралдын" логикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн белгилөө;

6. Абу Бакр ар Разинин моралдык таалиматындагы этикалык, дианоэтикалык түшүнүктөрдүн натурфилософиялык онтологиясын, гносеологиялык сегменттерин, логикалык табиятын, импреативдик функцияларын талдоо;

7. Теизм менен натурфилософиянын өзгөчө синтезин жараткан философ-ойчул жана табият иликтөөчү Ибн Синанын этикалык концепциясын конкреттүү ойлом материалдары аркылуу иликтеп, андагы жосундук иш аркеттериндин ийкемдүү негиздерин аныктап, адеп-ахлак билимдин бир формасы катары каралган өзгөчө "авиценалык концептти" тастыктоо;

8. Ибн Сина этиканын социалдык чөйрө менен ийкемдүү байланышын кылдат аныктаган, адамдын өзүн-өзү тааный билүүсүнүн зарылдыгына басым жасаган концептуалдык пикирин, эрктүүлүктү (эрк түшүнүгүн) анын табийгый

негизи - физиологиялык факторлор менен байланшытырып адилет аныктагандыгын буга чейин карала элек тарыхый-философиялык булактардын негизинде тактоо;

9. Изилдөөнүн рухий императивдер - философия, дин жана мораль феномендеринин өз ара карым-катнашын, карама-каршылыгын, биримдигин кылдат ажырымдап-тактап, алардын онтологиялык тектүүлүгүн, тааным табиятын, логикалык бөтөнчөлүгүн аныктоо.

3. Коргоого коюлган негизги жоболор төмөнкү иретте берилген:

Диссертациялык иште философия илиминин өнүгүшү үчүн мааниге ээ төмөндөгүдөй илимий негизделген жаңы теориялык натыйжалар чыгарылган:

1 – *жыйынтык.* Жаңы, анткени диссертант байыркы мифтердеги космогониялык жана космологиялык дүйнөкараштын өзөгүн түзгөн социалдык элементтер, моралдык ченем-сегменттер, алардын туундусу болгон ырым-жырым, адат, күнүмдүк жосундук иш аракеттер “адамдашкан табияттын” философемаларын иликтөөдөн өткөрүп, ынанымдуу тастыктаган.

2 – *жыйынтык.* Негиздүү жана ишенимдүү. Себеби диссертант мифий жана диний моралдык постулаттар өз-ара уникалдуу жана ошол эле убакта бири-бири менен маанилеш – алар космогониялык жана антропогондук мүнөзгө ээ жана өздөрү тиешелүү коомдук түзүмдүн аткарууга милдеттендирилген этикалык эрежелери болуп эсептелет. Моралдын мифтик жана диний типтери коллективдүү аң-сезимдин формасы катары дээрлик ритуалдык функцияга ээ жана образ, символ жана метафоралардын кеңири колдонулушу менен айрымаланып тураарын негиздеп берген.

3 – *жыйынтык.* Жаңы. Изденүүчү, адеп-ахлак өзүнүн табияты боюнча философиялык макамга ээ экендигин: философия моралдык, мораль

философиялык мазмунда боло тургандыгын белгилейт. Периптатетикалык этика да философиялык мазмунга ширетилген, анткени ал адамдын адамдык беделин аныктап турат. Философия изгилик перипатетикалык этиканын теориялык моделин түзсө, изгилик этика перипатетикалык дүйнөтаанымдын мазмунун түзөөрүн аныктап берген.

4 – *жыйынтык.* Салыштырмалуу жаңы. Диссертант, натурфилософия менен теизмдин конкреттүү-тарыхый айкалышынан жарлаган перипатетикалык этикада жосун менен рухтун жогорку интенсивдүү курч мүнөзгө ээ аффектилери адамдын адебин түзөөрүн тастыктайт.

5 – *жыйынтык.* Негиздүү жаңы. Аль-Фараби адеп-ахлакты табияттын жана коомдун өзгөчөлүктөрү менен байланыштырып, адилеттүүлүк, кыраакылык, топуктук, айкөлдүк сыяктуу касиеттерди алардын антиподдору менен салыштырып анализдеп, этикалык баалуулуктар “абийир”, “жоопкерчилик” , “милдет” өңдүү моралдык ченемдер менен тыгыз байланыштуу экендигин тастыктаган. Ойчул“адаб”, “ихсан” жана “хубб ал-жамийи” тшүнүк-абстракциялар аркылуу адеп-ахлактын көп кырдуу конкреттүүлүгүн мүнөздөгөн. Акыл-эс, жандүйнө жана ырахат кубулуштары Ал-Фарабинин этикалык системасынын негизин түзүп, андагы жорук-жосун, жүрүм-түрүм сыяктуу болумдук феномендерди аныктап турат.

6 – *жыйынтык.* Ишенимдүү. Ар-Рази моралдык парасатты билим менен байланышытырып, билим табышмактуу чындыктын “жарыгы” экендигин, мораль менен акыл түгөйлөш экендигин, туура акыл экчей билген адам сейрек жаңылышаарын белгилегени диссертант тарабынан изилдөөдө тастыкталган.

7 – *жыйынтык.* Жаңы. Ибн Сина натурфилософиялык “заттык форма теориясын” иштеп чыгып, ар бир нерсе баштапкы беш элемент - жер, суу, аба, от жана эфирдин айкалышкан кошулмасы экендигин белгилеп, ааламдын жаралышын “зарыл-негиз”, “мүмкүн-негиз” жана “өзгө аркылуу-негиз”деген

баштапкы себептер менен байланыштырган. Ойчулдун пикирине ылайык этиканын негизин түзгөн парадигмалар – “жамандык” менен “жакшылык” адам баласынын акыл-эсине жана эркине түздөн-түз байланыштуу. Абийирдин тазалыгы, акылдын тетиктигине жараша болот; абийир интуитивдүү сезим-туюм эмес, ал интеллкетуалдык жөндөм деп эсептейт Ибн Сина.

8 – *жыйынтык.* Жетиштүү жаңы. Авиценанын адептик идеялары моралдык аң сезимге негизделген, анын этикалык окуусу метафизикалык нукта болгон, ал динге жана диний адеп-ахлакка ачык каршы чыккан эмес. Моралдык аңсезимдин деңгээлин аныктаган негизги рухий күч – бул эрк. Ибн Синанын ою боюнча, адам эмнеге жетем деп максат койсо, ал максат күчтүү эрк аркылуу жүзөгө ашат. "Этика - бул туура жана адептүү жашоонун илими жана ал философиянын ажырагыс бөлүгү болуп саналат" деген сентенция авиценалык этиканын концептуалдык негизи болуп эесептелет.

9 – *жыйынтык.* Ынанымдуу жаңы. Теизм менен натурфиллоософиянын синтези болгон перипатетикалык этика өзүнүн ички логикасы жана структурасы боюнча өтө татаал, анткени ал тарыхый кырдаалдын катаал логикасы менен шартталган. Перипатетикалык этиканын арситотелдик классикалык этика менен байланышы өз мезгилинин энциклопедисттери болуп, орто кылымдагы илимди байытып, антикалык дүйнөдөгү логикалык жана гносеологиялык идеяларды андан ары өнүктүргөн чыгыш перипатетизминин өкүлдөрүнүн жана жалпы эле чыгыш перипатетизминин тарыхый жана теориялык маанисин төмөндөтө албайт. Эгерде чыгыш перипатетиктери болбогондо Сигер Брабантский адилет белгилегендей, антикалык философия, анын ичинде классикалык этика, байыркы доордун урандысына басылып калмак.

4. Диссертациянын илимий иштерге коюлган талаптарга жооп бериши

Диссертация өз алдынча аткарылган эмгек болуп эсептелет.

5. Автореферattтын мазмуну диссертация менен дал келиши

Автореферат диссертациянын мазмунуна, анда коюлган изилдөөнүн максатына жана милдеттерине толугу менен туура келет. Авторефератта дал келген кыргыз, орус, англис тилдериндеги резюмелер бар.

6. Диссертациянын мазмунунда жана авторефератта орун алган мүчүлүштүктөр

Диссертациялык иш, негизинен көздөгөн максатын жана коюлган милеттерин так жана жетиштүү денгээлде аткарууга жана чечүүгө багытталып, талап кылынган изилдөө методдорун туура колдонуу менен даярдалган. Диссертацияда айрым мүчүлүштүктөр:

1. Диссертацияда материалдардын кайталанышы кезигет;

7. Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссия тарабынан бекитилген “Окумуштуулук даражаларды берүү жөнүндө жобонун” талаптарына диссертациянын дал келиши

Алымкулов Замирбек Аманбековичтин “Перипатетикалык этика: теизм менен натурфилософиянын синтези” аттуу 09.00.03-философиянын тарыхы адистиги боюнча жазылган диссертациялык иши Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссия тарабынан бекитилген “Окумуштуулук даражаларды берүү жөнүндө жобонун” талаптарына толук жооп берет. Ал эми изденүүчү Алымкулов Замирбек Аманбекович 09.00.03-философиянын тарыхы адистиги боюнча философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга татыктуу.

Рассмий оппонент:
Философия илимдеринин доктору,
профессор **Джусупбеков А.К.**

Колун тастыктайм
КБ жетектөөчү адиси